

Riolvervanging Elfhuizen Dordrecht

Een archeologisch onderzoek naar de middeleeuwse en post-middeleeuwse binnen-gracht door middel van een begeleiding

M.C. Dorst

Vakteam Erfgoed /
Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

Dordrecht Ondergronds 81

Riolvervanging Elfhuizen, Bethlehemplein en Nieuwe Hilstraat, Dordrecht

Een archeologisch onderzoek naar de middeleeuwse en post-middeleeuwse binnen-gracht door middel van een begeleiding

2016

Gemeente Dordrecht
Stadsontwikkeling/Vakteam ErfgoedArcheologie

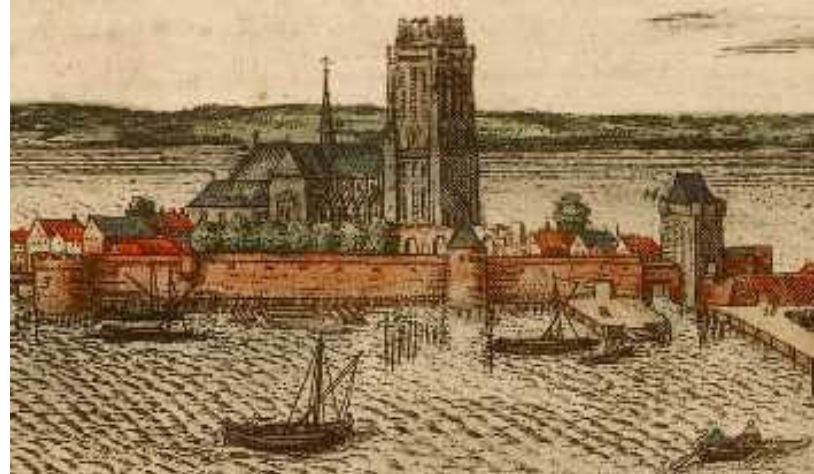
Colofon

ISSN: 1876-2379
Tekst: M.C. Dorst
Inhoudelijke toetsing: J. Hoevenberg
Redactie: J. Hoevenberg
Afbeeldingen: Gemeente Dordrecht, Vakteam Erfgoed/Archeologie, tenzij anders vermeld.
Vormgeving: M. Dorst
Drukwerk: Drukkerij RAD
Uitgave: Gemeente Dordrecht, oktober 2016

Gemeente Dordrecht
Sector Stadsontwikkeling / Vakteam Erfgoed / Team Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl / www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2016

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1 Inleiding	5
1.1 Onderzoekskader	5
1.2 Administratieve gegevens	5
2. Gegevens onderzoeksgebied	7
2.1 Plan- en onderzoeksgebied en uitgevoerde werkzaamheden	7
3. Bureauonderzoek	9
3.1 Archeologische verwachting	12
4. Veldwerk	13
4.1 Doel en vraahstellingen	13
4.2 Methoden	13
4.3 Onderzoekresultaten	13
4.3.1 Sporen	13
4.3.2 Vondsten	16
5. Conclusies	19
Literatuur	21
Begrippen en afkortingen	23

Een deel van het riooltrace in de straat Elfhuizen gezien in de richting van Spuiplein. Op de voorgrond is de zuidkade van de binnengracht te zien (Monumentenzorg & Archeologie, juli 2005).

1. Inleiding

Tussen 18 mei en 27 juli 2005 zijn werkzaamheden aan het riool in de straten Elfhuizen, Bethlehemplein en Nieuwe Hilstraat in Dordrecht archeologisch begeleid. Hierbij zijn verschillende archeologische elementen uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd aangetroffen. Deze zijn destijds door archeologen van de gemeente Dordrecht gedocumenteerd. Deze rapportage is de verslaglegging van het veldwerk.

1.1 Onderzoekskader

De bovengenoemde straten liggen in de historische binnenstad. Hier werd het bestaande riool vervangen en is (lokaal) gegraven tot een diepte van maximaal 3,7 m – mv. Voor de uitwerking van dit project is in 2016 een bureauonderzoek uitgevoerd.

1.2 Administratieve gegevens

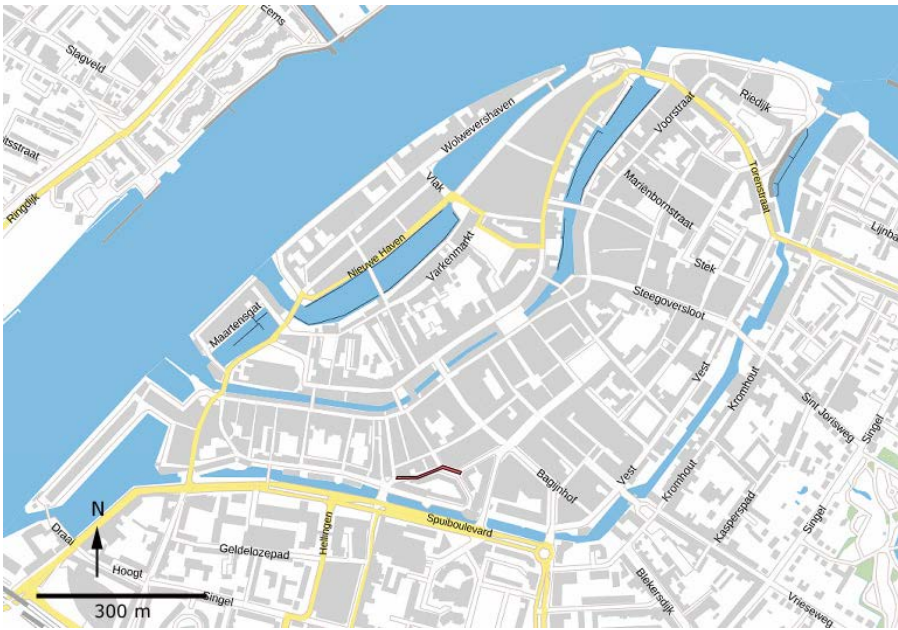
Aard onderzoek:	Bureauonderzoek, archeologische begeleiding
Projectcode:	0504
ARCHIS:	n.v.t.
Periode:	Middeleeuwen en Nieuwe Tijd; ca. 1300 – midden 20 ^e eeuw
Datum onderzoek:	18 mei – 27 juli 2005
Straat:	Elfhuizen, Bethlehemplein en Nieuwe Hilstraat
Provincie:	Zuid-Holland
Wijk:	Historische binnenstad
Toponiem:	Rioolvervanging Elfhuizen, Bethlehemplein en Nieuwe Hilstraat
Kaartblad:	38C
RD coördinaten:	West 105.128 / 425.109, Oost 105.257 / 425.122
Opdrachtgever:	Projectmanagement, gemeente Dordrecht
Contactpersoon:	n.v.t.
Uitvoerder(s):	Gemeente Dordrecht, Sector Stadsontwikkeling, bureau Monumentenzorg & Archeologie
Medewerkers:	dhr. M. Spanjer (stadsarcheoloog), dhr. M. Duurland, dhr. T.H.L. Hos, dhr. B. de Graeve
Bevoegde overheid:	Gemeente Dordrecht
Autorisatie onderzoek:	mw. L.K. de Koekkoek, bureauhoofd Monumentenzorg & Archeologie, namens B&W)
Autorisatie rapport:	mevr. J. Hoevenberg (senior adviseur erfgoed)
Archivering:	Digitaal: archief vakteam erfgoed/archeologie (www.dordrecht.nl/archeologie) / e-depot Nederlandse Archeologie (http://www.dans.knaw.nl)
Analoog:	Archief Stadsontwikkeling, vakteam erfgoed

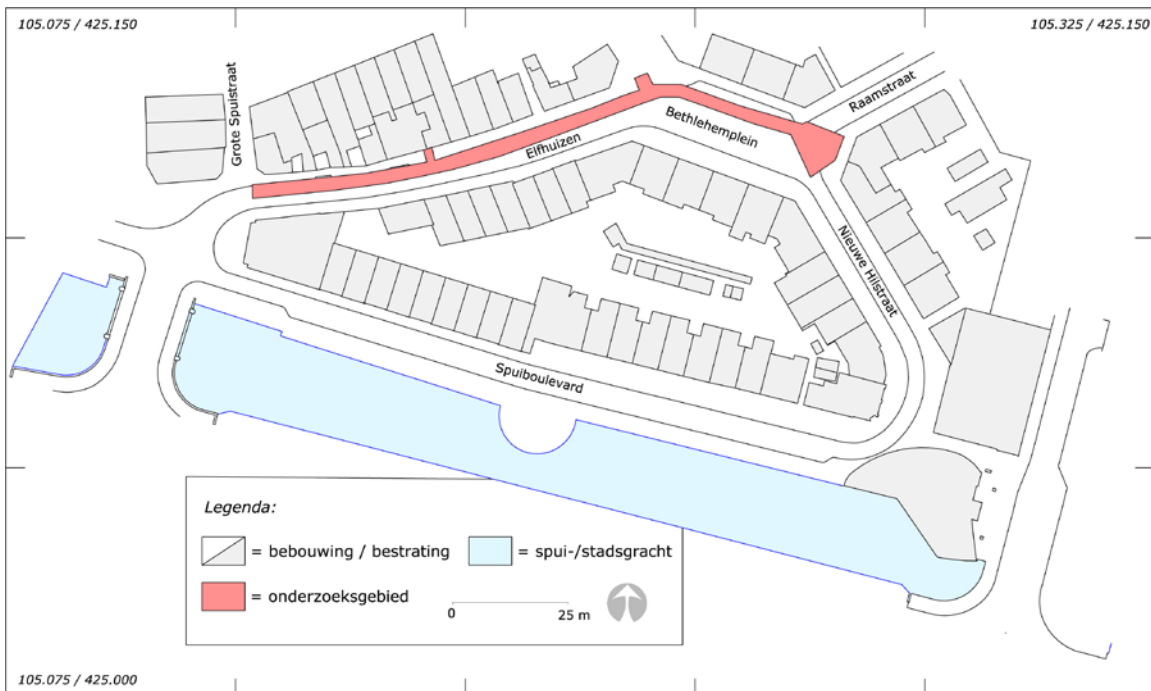
2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1 Plan- en onderzoeksgebied en uitgevoerde werkzaamheden

De onderzoekslocatie ligt in de historische binnenstad en betreft de straten Elfhuizen, Bethlehemplein en Nieuwe Hilstraat. Het riool tracé loopt vanaf de kruising Elfhuizen-Grote Spuistraat, via Elfhuizen en het Bethlehemplein tot het begin van de Nieuwe Hilstraat (en Raamstraat) in het oosten (afb. 1 en 2). De totale lengte bedroeg 134 m en de sleuf had een breedte van circa 3 m en een diepte van maximaal 3,7 m – mv.

Afb. 1. Locatie van het tracé waarbinnen het riool is vervangen (rood).

Afb. 2. Locatie van het tracé in detail (rood).

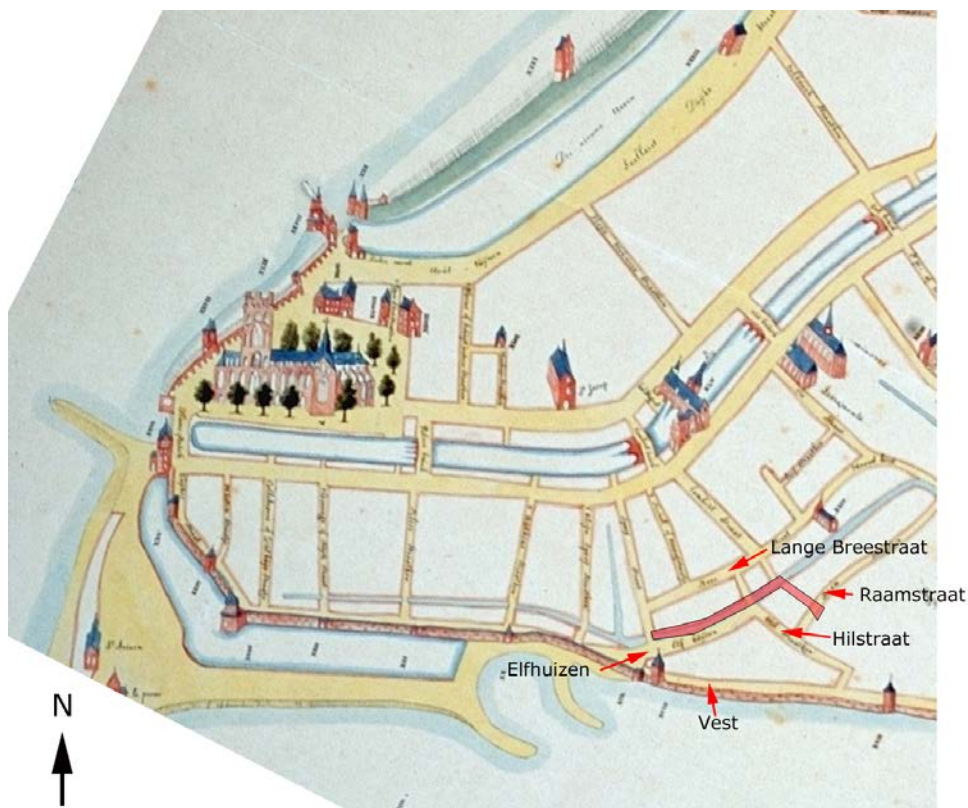

3. Bureauonderzoek

Het onderzoeksgebied is gelegen in een uitbreidingswijk die gedateerd kan worden in de laatste kwart van de 13^e eeuw en begin van de 14^e eeuw. In deze periode werd de totale omvang van de middeleeuwse stad gerealiseerd door de aanleg van de stadsmuur en stadsgracht, ter hoogte van de huidige Spuiboulevard. In deze fase wordt waarschijnlijk ook de binnengracht aangelegd. Deze diende als centrale gracht voor de afvoer van afvalwater. Op deze hoofdgracht waren verschillende haaks georiënteerde, doodlopende grachtjes, zogenoemde spranten, aanwezig die centraal door de nieuwe uitbreidingswijken liepen. Een deel van het westelijke tracé van deze binnengracht zal in het onderzoeksgebied aanwezig zijn (afb. 3). In de oudste fase van deze uitbreidingswijk (1300-1400) was het gebied al wel in gebruik, maar waarschijnlijk nog niet (intensief) bebouwd.¹

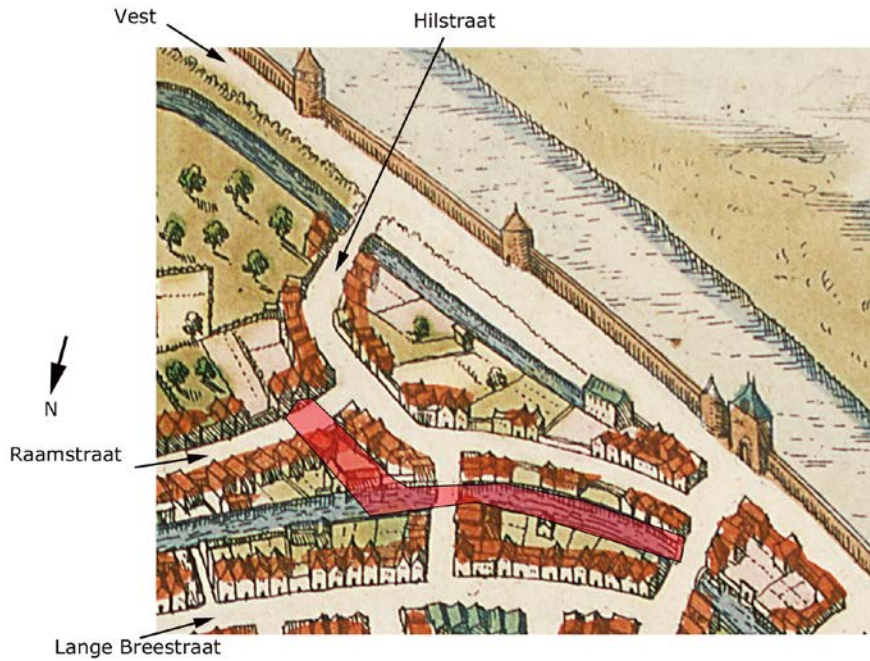
Vanaf 1400 wordt het gebied wel intensief bebouwd en ontstaat ook het stratenpatroon dat tot in het midden van de 20^e eeuw ongewijzigd blijft. Op de oudst bekende kaart uit 1545 is de infrastructuur van de stad te zien (afb. 3).

Afb. 3. Uitsnede van een kaart van Jacob van Deventer uit 1545 waarop de infrastructuur in de stad te zien is. In rood is bij benadering het onderzoeksgebied aangegeven. Hierop is te zien dat het voor een groot deel overeenkomt met het tracé van de binnengracht.

Op de kaart is te zien dat het westelijke deel van het riooltracé overeenkomt met de ligging van de binnengracht. Halverwege het tracé is een brug met doorsteek vanaf de Hilstraat naar de Lange Breestraat aanwezig. Dit is het (huidige) Hilstraatje. Het oostelijke deel loopt door een bebouwingsblok in de noordhoek van de Hilstraat en Raamstraat. Op latere kaarten is ook de bebouwing aangegeven (afb. 4).

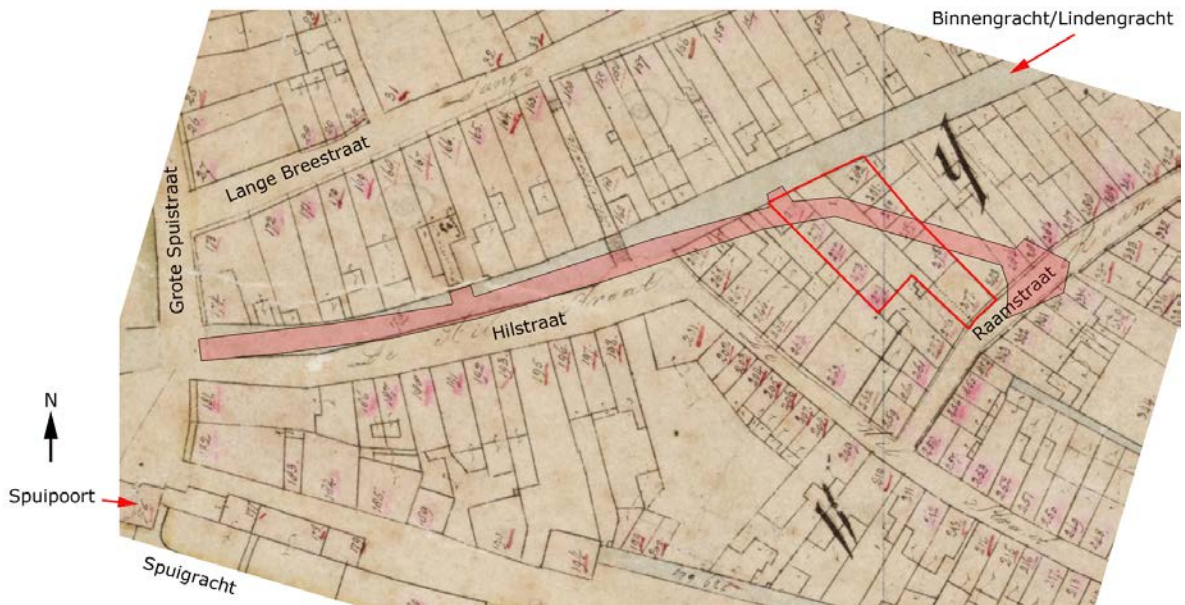
1 Hos 2008, 20.

Afb. 4. Het onderzoeksgebied op een uitsnede van een kaart van Braun uit 1574.

Deze kaart suggereert dat er sprake is van bebouwing aan beide zijden van de binnengracht en dat de Hilstraat (het huidige Elfhuizen deel) dus gescheiden was van de gracht door een rij huizen. Deze huizen stonden met de achtergevel direct aan de gracht. Aan de noordzijde van de gracht lagen de onbebouwde achtererven van de huizen aan de Lange Breestraat.

Op de kadastrale minuut van 1832 is echter een andere bebouwingssituatie te zien (afb. 5).

Afb. 5. Het onderzoeksgebied weergegeven op de kadastrale minuut van 1811-1832. Het hofje Blauwehand is rood omlijnd aangegeven.

Hierop is te zien dat de achtererven van de huizen aan de Lange Breestraat inderdaad doorlopen tot aan de binnengracht. Ten zuiden van de gracht zijn echter geen huizen aanwezig maar grenst het direct aan de Hilstraat. Het oostelijk deel van het tracé doorsnijdt een heleboel kleine huisjes in de noordhoek Hilstraat-Raamstraat. Het gaat hier om enkele van de 10 huisjes die behoorden tot het (18e -eeuwse?) hofje *Blauwehand*. De naam van dit

hofje is afgeleid van een blauwververij die daarvoor op het terrein gevestigd was.² Het hofje was in bezit van de timmerman Gijsbert de Klerk die waarschijnlijk zelf in het pand aan de Raamstraat woonde (1832 kadastraal nr. 277). In het hofje woonden de armere arbeiders van de stad; uit het adresboek van 1854 lezen we de beroepen verver, werkster, arbeider, slachter, schoenmaker en koopvrouw. Het tracé doorsnijdt de kadastrale percelen 279 en 280, maar uit de OAT is niet op te maken wie hier woonden en wat hun beroepen waren.

Afb. 6. Links: de toegangspoort naar het hofje Blauwehand in 1924, gezien vanuit de Raamstraat (RAD inventarisnr. 555_16219). Rechts: Enkele bewoners van de bewoners aan de westelijke zijde van het hofje in 1920 (RAD inventarisnr. 552_301243).

Dat dit de juiste bebouwingssituatie langs de gracht was, is te zien op een 19^e – eeuwse tekening van J. Rutten en een schilderij van B.M. Koldewey (afb. 7).

Afb. 7. Links: het westelijk deel van het onderzoeksgebied op een tekening van J. Rutten uit de periode 1833-1837. De brug over de binnengracht op het einde van de Grote Spuistraat, gezien vanuit de straat Elffhuizen. Op de achtergrond is het water van de Belgracht te zien (RAD inventarisnr. 551_36521). Rechts: zicht op Elffhuizen vlak voor de demping in 1884 vanaf de brug over de Grote Spuistraat in oostelijke richting. Middenachter is de brug naar het Hillestraatje en de Lange Breestraat te zien. (RAD inventarisnr. 555_14498).

2 Vóór de 17^e eeuw stond het terrein bekend als: *Lombaerts Thuyn*.

In de 19^e eeuw werd duidelijk dat het leven langs de smalle, vervuilde grachtjes niet erg gezond was. Mede door toedoen van een cholera-epidemie in de stad werd in 1854 besloten de vele binnengrachten te dempen. Dit deel van de binnengracht werd uiteindelijk in 1884 gedempt en zijn de bruggen gesloopt.

3.1 Archeologische verwachting

Op basis van een historische gegevens worden in het westelijk deel van het riooltracé resten verwacht van de middeleeuwse en post-middeleeuwse fase van de binnengracht. Het zal gaan om houten en bakstenen beschoeiingen/kademuren en opvullingspakketten. Ter hoogte van de kruising met de Grote Spuistraat en het Hilstraatje zijn mogelijk resten van een brug aanwezig. In het oostelijk deel van het tracé worden muren en achtererfsporen zoals beer- en waterputten verwacht van de huizen aan de Hilstraat en Raamstraat. Deze kunnen dateren uit de periode 15e – 20e eeuw.

4. Veldwerk

4.1. Doel en vraagstellingen

Het doel van het veldwerk was het documenteren van archeologische resten die bij de werkzaamheden vergraven zouden worden, met name om de binnengracht in beeld te brengen. Voor het veldwerk zijn geen vraagstellingen geformuleerd.

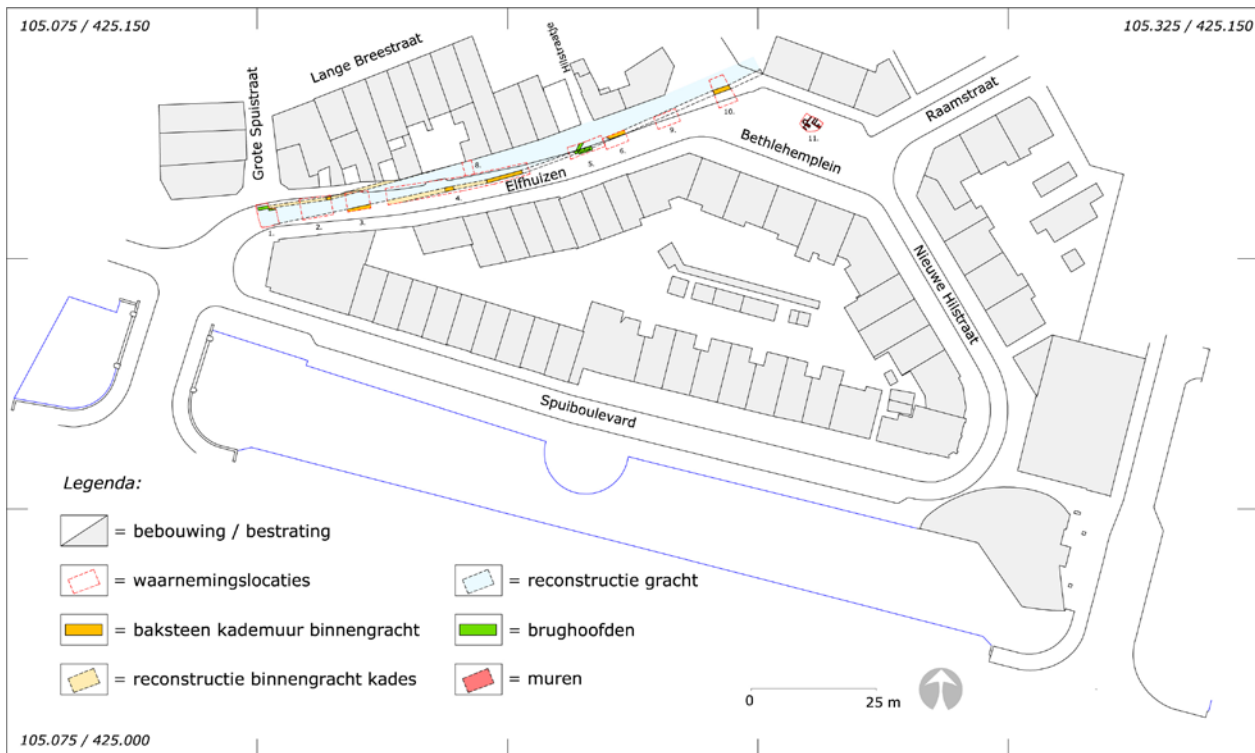
4.2 Methoden

Tussen 18 mei en 27 juli 2005 is op 14 locaties een waarneming gedaan. Op de meeste locaties zijn resten aangetroffen van de binnengracht. Op enkele locaties in het oostelijk deel van het tracé zijn bebouwingsresten en erfsporen aangetroffen. Afhankelijk van de mogelijkheden zijn deze resten beschreven, gefotografeerd, getekend of een combinatie hiervan. In kleine aantallen is vondstmateriaal verzameld; met name uit de vulling van de binnengracht.

4.3 Onderzoekresultaten

4.3.1 Sporen

Tijdens het onderzoek zijn met name overblijfselen van de binnengracht aangetroffen. Het gaat hierbij om opvullingen van de gracht zelf, de bakstenen kades en enkele brughoofden. Daarnaast zijn ook funderingen gevonden van bebouwingen op enkele (voormalige) percelen aan de Raamstraat (afb. 8).

Afb. 8. Overzicht van de aangetroffen overblijfselen van de binnengracht en funderingen van bebouwing op de percelen aan de Raamstraat.

De binnengracht; kades en brughoofden

Onder de straten Elfhuizen en het Bethlehemplein was de binnengracht aanwezig. Deze had een breedte tussen 3 en 4 m en was aan weerszijden voorzien van een bakstenen kadebeschoeiing. De kademuuren zijn ca. 1 m dik en de gebruikte bakstenen zijn van het formaat 17/18/19 x 7/8/9 x 4 cm (afb. 9). Er zijn ten minste twee fases waargenomen; op sommige locaties reikt de kademuur tot ten minste 4 m – mv terwijl op andere locaties de onderkant van de kademuur op 2,7 m – mv lag. Deze fasering is ook in superpositie waargenomen, waarbij er duidelijk een verschil was tussen een dieper gelegen oudere fase en een jongere (renovatie)fase. De noordelijke grens van de binnengracht wordt gevormd door de (bebouwde) percelen aan de Lange Breestraat. De noordelijke kade ligt direct onder gevellijn van de panden die gedurende de 19^e eeuw op de achtererven van deze huizen werden gebouwd. Oorspronkelijk was er sprake van huizen aan de Lange Breestraat waarvan de, lege achtererven, doorliepen tot aan de binnengracht.

Afb. 9. Een overzicht van enkele waarnemingen aan de kade van de stadsgracht. 1. De noordkade ter hoogte van de kruising Grote Spuistraat-Elfhuizen. 2. De zuidkade ter hoogte van Elfhuizen 27 (afb. 8, nr. 3). Hierop zijn duidelijk twee muurfases zichtbaar. Ook is de houten plankenfundering onder de muur te zien. 3. Een doorsnede van de noordgevel ter hoogte van het hoekpand Grote Spuistraat 54 (afb. 8, nr. 3). Ook hierop is de houtfundering onder de muur zichtbaar. 4. Een stuk van de zuidkade ter hoogte van Elfhuizen 18 gezien in de richting van het Bethlehemplein (afb. 8, nr. 4). 5. De noordkade onder de voorgevel van de 19^e -eeuwse bebouwing aan Elfhuizen 11. Een detail van dit deel van de kade is te zien in afbeelding 10 (locatie, zie afb. 8, nr. 8).

Ter hoogte van de bebouwing aan de Elfhuizen 11 zijn in de noordkade ook enkele muurankers en een riool-/gootafvoer waargenomen (locatie zie afb. 8, nr. 8, foto afb. 10). Deze behoorde toe aan het huis/perceel aan de Lange Breestraat 44-46. Boven de uitlaat was een hergebruikt stuk natuursteen aanwezig met daarop: *F:V:D:Brandelaar* en de datum 1764. Het is onduidelijk wat de functie van deze steen is. Het kan voor de sier zijn aangebracht door een voormalige bewoner van het pand Lange Breestraat 44-46. Waarschijnlijk gaat het om Mr. Francois van der Brandeler, in Dordrecht geboren op 16 maart 1708 en overleden in 1771. Hij was een zoon van Mr. Johan van den Brandeler en Margaretha Johanna van Mewen.

Hij was onder andere burgermeester van Dordrecht in 1750 en tussen 1753 en 1754. Daarnaast was hij baljuw van Zuid-Holland en gecommitteerde ter Admiraliteit op de Maze. Hij was getrouwd met Anna Sophia Repelaer.³

Afb. 10. Een deel van de noordkade in detail met daarin enkele muurankers en een riool-/gootafvoer. Rechts is de eigenaarsteen met datum in detail te zien.

Ter hoogte van het Bethlehemplein en het Hilstraatje waren in de kademuur resten van een bruggenhoofd aanwezig. De aard van deze bruggenhoofden is alleen aan die van het Hilstraatje enigszins herkenbaar. Het bruggenhoofd bestaat uit een schuin inspringend stuk dat in het water van de gracht stond. In de kademuur zelf is een natuurstenen plint of trede van blauwgrijze hardsteen aanwezig (afb. 11). Het bruggenhoofd is ook herkenbaar op het 19^e-eeuwse schilderij van de brug naar het Hilstraatje (afb. 7).

Afb. 11. Het restant van het zuidelijke bruggenhoofd over de binnengracht, gezien vanuit het zuidwesten in de richting van het Hilstraatje (op de achtergrond) die de verbinding vormde naar de Lange Breesstraat.

3 Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek: http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=4&page=149&accessor=accessor_index

Uit de opvulling van de binnengracht zijn vondsten verzameld die dateren uit de gehele periode dat deze in gebruik was, namelijk tussen de 14^e en 19^e eeuw (zie paragraaf 4.3.2).

Muren en erfsporen

Op het Bethlehemplein zijn funderingsresten gevonden die deel uitmaakten van enkele huisjes die behoorden tot het (18^e – eeuwse?) hofje De Blauwe Hand. Deze liggen op circa 1 m – mv. Het gaat om funderingen met een baksteenformaat van 18x6x4 cm en een rode plavuizenvloer met een formaat van 23x23x4 cm (afb. 11). De aard van de bebouwing is niet duidelijk vastgesteld. Het gaat om steensmuurtjes die dicht op elkaar staan. Vermoedelijk gaat om 17^e – 19^e – eeuwse inpandige verdelingsmuurtjes. Ook is er waarschijnlijk een (schrob)putje aanwezig en is de aanwezigheid van een tonput vastgesteld.

Afb. 12. Muurresten die deel uitmaakten van de woningen binnen het hofje Blauwehand, aangetroffen op het Bethlehemplein (waarnemingslocatie 11, afb. 8). Geheel rechts is waarschijnlijk een putje aanwezig.

4.3.2 Vondsten

Tijdens het onderzoek zijn vondsten gedaan in de materiaalcategorieën keramiek, bouwmetaal, metaal, leer en dierlijk bot. Vrijwel alle vondsten zijn afkomstig uit de opvulling van de binnengracht. Het dierlijk bot en de bouwmaterialen zijn voor deze uitwerking niet gedetermineerd.

Keramiek

Hieronder de keramiek zijn de bakseltypen roodbakkerd aardewerk, steengoed 1 en 2, witbakkerd aardewerk, faience, porselein, en industrieel witbakkerd aardewerk. Het betreft standaard resten van huishoudelijk producten zoals grapes, kannen, borden, een pot, een trechterbeker, kopjes, een drinkschaaltje, een bakpan en een fragment van een bloempot. De keramiek is te dateren tussen de 14^e en 19^e eeuw en geeft de gehele gebruiksperiode van de binnengracht weer. Uit de oudste periode zijn slechts enkele stukken aanwezig. Hieronder zijn een grape en deksel van roodbakkerd aardewerk en fragmenten van een drinkschaaltje en een beker van steengoed 1. Deze dateren uit de 14^e eeuw. Ook uit de 15^e en 16^e eeuw zijn fragmenten van grapes, een trechterbeker en een pot gevonden. De keramiek uit de 18^e en 19^e eeuw bestaat uit fragmenten van borden van roodbakkerd aardewerk en faience, een kopje van porselein en een deel van een steengoed jeneverfles (afb. 13).

Afb. 13. Enkele voorwerpen van steengoed: links een fragment van een Siegburg trechterbeker uit 1450-1500 en rechts een 19e -eeuwse jeneverfles (stoop, 1/5 KAN) uit de opvulling van de gracht.

Metaal

Er zijn verschillende metalen voorwerpen gevonden. Het gaat om een diverse groep voorwerpen. Het oudste voorwerp dateert uit de 14^e eeuw en het betreft een loodtin insigne in de vorm van een hart met een vierkante lijst met angels. Hierin heeft mogelijk een voorstelling op papier of textiel (met glas?) gezeten (afb. 14, nr. 1). Het tweede voorwerp is een keurlood voor messing. Het lood is aan de ene zijde voorzien van een adelaar; het stadswapen van Aken. Op de keerzijde is een huismerk aanwezig dat verwijst naar de (helaas onbekende) producent van het messing. Van dit type lood zijn ten minste 7 exemplaren bekend, waaronder 3 uit 's-Hertogenbosch. Het lood dateert waarschijnlijk uit het eerste kwart van de 17^e eeuw (afb. 14, nr. 2).⁴ Het volgende metalen voorwerp is een klein model kolfstof van lood. Dit is de versteviging van de kop van een kolfstok die werd gebruikt bij het kolfspel, een voorloper van het huidige golf. De kolfstof is aan de buitenzijde voorzien van een sierpatroon van kerfjes. Gezien het formaat en gewicht zal het gaan om een kolfstok van een kind (afb. 14, nr. 3). Het dateert waarschijnlijk uit de 17^e eeuw.

Een ander voorwerp uit vermoedelijk dezelfde periode is een loden dekseltje van een inktpot (afb. 14, nr. 4). Van een ander loden deksel is niet duidelijk uit welke periode het dateert (afb. 14, nr. 5). Daterend uit de 17e eeuw is ook een (pap)lepel gemaakt van een koperlegering. Deze is op de steel, bij het blad, voorzien van een Franse lelie als merkteken (afb. 14, nr. 6). Er is één vingerring gevonden waarvan de metaalsoort niet duidelijk is. Het kan gaan om een verguld brons of een koperlegering. Het dateert waarschijnlijk uit de 18e of 19e eeuw (afb. 14, nr. 7). Ten slotte zijn er nog een aantal tinnen lepels en een theelepels van een koperlegering gevonden. Deze dateren uit de 18^e en 19^e eeuw (afb. 14, nr. 8-11).

⁴ Informatie over dit lood is (waarvoor dank) afkomstig van dhr. E. Nijhof, archeoloog bij de gemeente 's-Hertogenbosch. Hij werkt momenteel aan een publicatie over dit type loden.

Afb. 14. De metalen voorwerpen uit de verschillende opvullingen uit de binnengracht. Ze zijn genummerd van oud naar jong.

Leer

Er is één leren voorwerp gevonden; een schoenzool voor een volwassen persoon. Het is gemaakt van rundleer en dateert uit de Late Middeleeuwen (afb. 15).⁵

Afb. 15. De laat-middeleeuwse schoenzool uit de opvulling van de binnengracht.

⁵ Vondstnr. 1004. Determinatie: dhr. O. Goubitz, 2007.

5. Conclusies

Ten aanzien van de resultaten van het onderzoek kan het volgende geconcludeerd worden:

Onder het noordelijk deel van de straat Elfhuizen zijn de resten aanwezig van de binnengracht. Deze is rond het begin van de 14^e eeuw aangelegd, wat bevestigd wordt door het vroegste keramiek dat in de opvulling is aangetroffen, namelijk steengoed uit de periode 1320-1325. Het is niet bekend geworden hoe deze gracht in de oudste fase beschoeid was. De jongste, nog geheel aanwezige bakstenen kadebeschoeiing aan beide zijden van de gracht, dateert waarschijnlijk uit het begin van de 17^e eeuw. Dit is deels gebaseerd op de gedateerde (1595) kadebeschoeiing van een sprant op de vindplaats Statenplein en de vergelijkbare gebruikte bakstenen op de locatie Elfhuizen.⁶ Wel is duidelijk dat de binnengracht hier ook een oudere bakstenen kadebeschoeiing had die zal dateren uit de 16^e eeuw. Vanaf de 17^e eeuw had de binnengracht een breedte tussen 3 á 4 m.

Ter hoogte van het pand Elfhuizen 11 is in de kade een riool-/gootuitgang aanwezig die behoort tot het perceel/huis aan de Lange Breestraat 44-46. Boven de uitgang is een natuurstenen blok aanwezig met daarop de naam *F:V:D:Brandelaar* en de datum *1764*. Waarschijnlijk gaat het de voormalige burgermeester van Dordrecht, Mr. Francois van der Brandeler.

Ter hoogte van de zijstraten Grote Spuistraat en het Hilstraatje zijn resten van bruggenhoofden aanwezig van de bruggen over de binnengracht. Deze dateren waarschijnlijk ook uit het begin van de 17^e eeuw.

In de opvulling van de gracht zijn verschillende vondsten gedaan. Het gaat met name om huishoudelijk afval waaronder gebroken huisraad van keramiek, een aantal lepels, een schoenzool, loden deksels (van o.a. een inktpot), een vingerring, een (kinder)kolfslof en dierlijke botten. De aanwezigheid van een kwaliteitslood voor messing uit Aken geeft aan dat er mogelijk in het eerste kwart van de 17^e eeuw een messingbewerker of -handelaar aan de binnengracht woonde.

Ter hoogte van het Bethlehemplein zijn funderingen gevonden van enkele huisjes die deel uitmaakten van het (18^e -eeuwse?) hofje Blauwehand aangetroffen. De aard van deze bebouwing is echter nogal onduidelijk gebleven.

Bevoegde overheid

De bevoegde overheid is de gemeente Dordrecht. Voor vragen over de in dit rapport verwoorde resultaten kan contact opgenomen worden met dhr. M.C. Dorst, senior archeoloog, sector Stadsontwikkeling, vakteam erfgoed (tel. 078-770 4904).

---

6 Dorst e.a., 2014.

LITERATUUR

Dorst, M.C., e.a., 2014: Stadsontwikkeling op het Statenplein. Een archeologisch onderzoek. Opkomst en ondergang van een 14^e -eeuwse ambachtswijk in Dordrecht. *Dordrecht Ondergronds 40*. Gemeente Dordrecht

Klijn, E.M.CH.F., 1987: *Eet- en sierlepels in Nederland tot ca. 1850*. Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom, Lochem.

Begrippen en afkortingen

antropogeen	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk
Bergsche Veld	Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige <i>Cerastoderma glaucum</i> .
crevasse(afzetting)	Oeverwaldoorbraak (rivier) waarbij (opnieuw) zand is afgezet. Door de doorbraak is een afzetting ontstaan met sediment uit de oeverwal. Crevasse-afzettingen zijn hoger gelegen plekken in het landschap.
detritus	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren.
donk	Rivierduin of natuurlijke verhoging in het landschap
Formatie van Echteld	Afzettingen vanuit rivier
Formatie van Nieuwkoop	Veenpakket (Hollandveen Laagpakket)
Formatie van Naaldwijk	Afzettingen vanuit zee
Grote Waard	De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegenwoordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor
inversierug	Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei- en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wieldrecht doorbrak en de Grote Waard verdrong, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart

ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RAD	Regionaal Archief Dordrecht
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

